

KUR’AN VE HADİSLER İŞİĞINDA BERZAH VE KABİR KAVRAMLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Fatma KAYA¹

ÖZET

Ölüm, İslam inancında bir son değil bilakis yeni bir hayatın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. İslam düşüncesine göre ölümden sonra başlayan hayatın ilk durağı kabirdir ve kabir de “berzah âlemi” olarak isimlendirilmektedir. Bu makalede, kabir ve berzah kavramlarının lügavi ve ıstılahi kullanımlarına yer verilerek, Kur’an’da ve hadislerde bu kavramların nasıl geçtiği, ne anlama geldiği incelenmiştir. Berzahla ilişkili olan kabir, makber, merkad, mezar, meşhed gibi terimler açıklanmıştır. Kabir suali, kabir azabı ve kabir nimeti gibi konular üzerinden kabir hayatının nasıllığı üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışma, berzah ve kabirle ilgili temel kavramları açıklamayı, Kur’an ve hadisler ışığında dindeki yerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Berzah, Kabir, Sual, Defin, Mezar

AN EVALUTION ON THE CONCEPTS OF BARZAKH AND GRAVE IN THE LIGHT OF QUR’AN AND HADITHS

ABSTRACT

Death is not considered an end in Islamic belief, but rather the beginning of a new life. According to Islamic thought, the first stop of life after death is the grave, and the grave is called the “realm of barzakh”. In this article, the literal and technical uses of the concepts of grave and barzakh are included, and how these concepts are used in the Qur’an and hadiths and what they mean are examined. The barzakh related terms such as grave, makber, merkad, tomb, mashhad are explained. An attempt is made to delve into the nature of life in the grave through topics such as questions in the grave, torment in the grave, and blessings in the grave. In this context, the study aims to explain the basic concepts of the barzakh and the grave, and to reveal their place in religion in the light of the Qur’an and the Hadiths.

Keywords: Barzakh, Tomb, Question, Burial, Grave

¹ Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi,
ORCID: 0009-0003-6429-0596, fatma.kaya56@gmail.com

GİRİŞ

İslam inancına göre ölüm, hayatın sonu değil aksine yeni bir âlemin başlangıcıdır. Dünya hayatından ahiret hayatına geçiş sürecidir. Bu sürecin ilk aşaması ve durağı ise “kabir hayatı” olarak isimlendirilen, kişinin ölümünden sonra başlayıp tekrar dirilmeye kadar devam eden bir ara evre olan berzah âlemidir. “Berzah” kavramı, hem lügavi anlamı hem de istilahi kullanımıyla, dünya ile ahiret arasındaki bir perde ve ara evre olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla berzahı, dünya ve ahiret arasında yer alan, kişinin kabir hayatını devam ettirdiği ve hesap gününe kadar içinde bulunacağı bir geçiş yeri olarak nitelendirebiliriz. Bu açıdan berzah, hem maddi hem manevi boyutları olan çok yönlü bir kavramdır.

Berzah ve kabir hayatı, insanların ölüm ve sonrası hakkındaki düşünce ve algılarını etkilemiş ve merak duygusu uyandırmıştır. Bu kavram tam olarak neyi ifade ediyor, nasıl bir varoluş alanı ve burada yaşanacak durumların mahiyeti tarih boyunca farklı şekillerde yorumlanıp belirtilmiştir. Bu yüzden, berzah kavramının ne anlama geldiğini ve neyi ifade ettiğini anlayabilmek için bu kelimenin hem sözlükteki kullanımlarına hem de dini anlamlarına bakmak elzemdir. Bu nedenle çalışmamızda öncelikle berzah kavramının anlamı üzerinde durmaya çalıştık. Daha sonra bu kavramla ilintili olan kabir, makber, merkad, cedes, meşhed, mezar gibi kavramları ele almaya çalıştık.

Kabir hayatının temel unsurlarından olan kabir suali, kabir azabı ve kabir nimeti gibi mevzulara yer verilerek, bu inançların İslam’daki temelleri gösterilecektir. Kur’ân-ı Kerim’de doğrudan berzaha işaret eden âyetler, hadislerle beraber değerlendirilecek ve bununla ilgili rivayetlerin nasıl anlaşıldığı üzerinde durulacaktır.

Bu çalışma, berzah ve berzahla ilgili temel kavramlar üzerinde durmayı, bu kavramların Kur’an ve hadislerdeki kullanımına yer vermeyi ve bu konuda farklı mezheplerin görüşlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Böylelikle bu çalışmamız bireysel ve toplumsal açıdan önemli olan kabir hayatı gibi bir konuyu daha etraflıca ele almayı hedeflemektedir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Ölüm ile başlayıp mahşerdeki dirilişe kadar devam edecek olan kabir ve berzah âlemi, hem dünyadan hem de ahiretten farklı bir âlem olarak düşünülmüştür. Ancak Peygamberimiz (s.a.v.), bir hadisinde kabir hayatını “ahiret duraklarının ilki”² olarak tanımladığından bazı âlimler de kabir hayatını ahiretin bir parçası olarak kabul etmektedirler. Ölümden sonra beden genellikle çürüyüp toprağa karıştığı için, bu süreç ruhun ölümsüzlüğü ve bekasıyla açıklanmaktadır. Ruhun bedenden bağımsız bir varlık olduğunu savunanlar, onun beden yok olduktan sonra da yaşamaya devam ettiğini kabul etmektedirler. Ruhun, bedenden ayrı bir varlığı olmadığını düşünenler ise genellikle onun da bedenle birlikte yok olduğunu savunmaktadırlar.³ İlk görüşü benimseyenler, ölüm sonrası hayatı açıklayabilirken, ikinci görüştekiler bunu mümkün görmemektedir. Ölümden sonraki hayat, kabir halleri de dâhil olmak üzere gayba ait konulardandır.

² Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî* (Riyad: Mektebetu’l Mearifi Lil Neşri Ve’t Tevzi’, 1417), Zühd 5.

³ Yusuf Şevki Yavuz, “Ruh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 35/190.

Bu tür meselelerde akıl ve duyu organlarıyla kesin bilgiye ulaşmak mümkün olmadığından Allah ve peygamberinin haber vermesiyle bilgi sahibi olunabilir. Ancak bazen Kur'an ve sünnette anlatılan bu olayların tam olarak nasıl olduğunu aklen anlamamız da mümkün olmayabilir. Böyle durumlarda aklın görevi, bu bilgilerin doğru olup olmadığını sorgulamak, eğer doğruysa olduğu gibi inanmak ve kabul etmektir.⁴ Sem'ıyyât konusundan olan berzah ve kabir hayatı da ancak bu şekilde anlaşılabilir. Bu yüzden konumuzu Kur'an ve hadis ışığında değerlendirmeye çalışacağız. Öncelikle bu kavramların manaları üzerinde durduktan sonra âyet ve hadislerdeki kullanımına da yer vermeye çalışacağız.

1.1. Berzah Kavramının Lügavî Anlamı

İki şey arasındaki engel manasına gelmekte olan berzah (بَرْزَخ) sınır manasında da kullanılmaktadır. Çoğulu ise برازخ berazih şeklindedir. Ölen her kimse berzah âlemine girmiş sayılmaktadır.⁵ Aynı zamanda yakînî iman ile şüphe arasındaki imanı göstermek için de “iman berzahı” ifadesi kullanılmaktadır. Nitekim berzah, varlığın son bulmasından sonra ahiret ile dünya arasındaki uzantıyı belirtmek için kullanılmakla birlikte, güneş ve gölge arasını göstermek için, cennet ile cehennem arasındaki alanı da ifade etmek için kullanılmaktadır.⁶ Coğrafi eski bir terim olarak bir kara parçasının iki deniz arasında kalan dar kısmını belirtmek için de berzah kullanılmaktadır.⁷

Râgıb el-İsfahanî, kelimenin aslının berzah بَرْزَخ değil de بَرَزَة olduğunu ve sonradan Arapçalaştığını iddia edenlerin bulunduğunu söylemektedir.⁸ Allah âyetinde şöyle buyurmaktadır: مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ “O, birbirine kavuşmak üzere iki denizi salıverdi. (Ama) aralarında bir engel vardır; birbirlerine karışmazlar.”⁹ Kıyametteki berzahtan kastedilen ise, ahirette bulunan insan ile yüce makamlar arasına giren perdedir. فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ “Ama o, zor geçidi aşamadı”¹⁰ âyetinde geçen عَقَبَة “akabe” kelimesine işaret edilerek kıyametteki berzaha işaret edilmektedir. Bizim berzah olarak açıkladığımız akabe kelimesini Râzî ahirete giden yollar olarak kullanmaktadır. Hatta bu yolların cennet ve cehenneme giden yollar olduğu şeklinde farklı görüşleri ileterek ahiretin kendisi olmadığını ahirete giden yollar olduğunu söylemektedir.¹¹ Ki bizim çalışmalarımızdan elde ettiğimiz kanaatimize göre de berzah, doğrudan cennetin ya da cehennemin kendisi değil buraya açılan bir pencere bir bakıma da buralara giden bir duraktır.

Söz konusu âyetin kullanımıyla ilgili benzer bir kullanım da şu âyette görülmektedir:

وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ

⁴ Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2016), 439.

⁵ Ebu'l Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, ed. Abdullah Ali Kebir (Kahire: Daru'l Mearif, 1119), “berzah” md. 1/256.

⁶ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l Ayn*, ed. Abdulhamid Hindavi (Beyrut: Dar'ul Kutubu'l İlmiyye, 2003), “berzah” md. 130.

⁷ Cüneyt Gökçe, “Berzah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/525; Mısır Arap Dil Kurumu, *el-Mu'cemu'l-Vâsit* (Kahire: Mektebetu'l Şuruku'l Devliyye, 2004), 49.

⁸ Rağıb el-İsfahanî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra, 2012), “berzah” md. 134.

⁹ Rahman, 55/19-20.

¹⁰ Beled, 90/11.

¹¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâr'ul-Fikr, 1981), 31/184.

“Yeniden dirilecekleri güne kadar onların önünde geçit vermez, bir engel vardır.”¹² Berzahın ise; ölüm ile kıyamet arasındaki bir zaman dilimi olduğu ifade edilmektedir.¹³

Berzah bekleme süreci ve “iki şey arasındaki engel veya fasıla” manasında da kullanılmaktadır.

“Berazihu’l-ıman” “برازخ الايمان” ifadesi; şek ile yakîn arasındaki imanı göstermek için kullanılmaktadır. Hz. Peygamber’e, kalbinde vesvese bulunan bir kişinin durumu sorulduğunda “تَلْكَ بَرَاخُ الْاِيْمَانِ” şeklinde cevap vermiştir. Burada kastedilen ise; imanın başlangıcı ile sonu veyahut şekk ile yakîn arasındaki mertebelerdir. İmanın başlangıcı Allah’a ve Resûlü’ne iman etmek; nihai noktası ise, yoldan rahatsızlık veren bir nesneyi kaldırmak şeklinde tezahür eden ahlaki ve toplumsal sorumluluktur.¹⁴

Berzah kelimesinin lügat anlamı itibarıyla iki şey arasındaki engel ve mani olması nedeniyle, ölüm anından kıyamet gününe kadar süren; yani ölüm ile cesetle birlikte yeniden diriliş arasında geçen hale “berzah” adı verilmiştir. Bu tanıma göre, vefat eden her insan berzah âlemine girmiş sayılmaktadır.¹⁵

Berzah, maddi cisimler âlemi ile soyut mana âlemi arasında yer alan ve her iki boyutla da irtibatlı olan ara bir varlık düzlemidir. Bu kavram, özellikle misâl âlemini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Başka bir ifadeyle, berzah; kesif bedenler ile latif ruhlar, dünya ile ahiret arasında bir sınır, bir perde veya engel niteliğindedir. Bu âleme ulaşıldığında, ibadetler kendilerine uygun suretlerle tecessüm eder; böylece soyut olan şeyler temessül kazanır.¹⁶

Bizim çalışmalarımızda ulaştığımız bilgilere göre “berzah” iki şey arasındaki engel, mâniya, hail veya set manalarında kullanılmaktadır. Bu bağlamda, berzah, dünya ile ahiret arasındaki bir geçiş alanı ya da eşik olarak nitelendirilmektedir. Benzetme yapılacak olursa, berzah âlemi bir sınır kapısını anımsatır; geri dönüşün mümkün olmadığı, fakat nihai varış noktasına da henüz ulaşılmamış bir ara duraktır.

1.2. Berzah Kavramının İstilahî Anlamı

Dinî terim olarak baktığımız zaman ölümle başlayıp yeniden diriltilmeye kadar sürecek olan ara dönem, dünya ile ahiret arasındaki âlem ve kabir hayatı karşılığında kullanılmaktadır. Kelâm ilminde ise berzah, bu anlamda değerlendirilmiş; kişinin ölümü nasıl olursa olsun, her insanın mutlaka bir berzah sürecinden geçeceği kabul edilmiştir.¹⁷

İşrâki felsefede ise berzah; “zulmet-i mahz” olarak adlandırılan, tamamen karanlık kabul edilen cisimsel varlıklardan, yani bedenlerden oluşur. Bu âlem, melekût ya da nur ve ruh âleminin altında yer alan, maddi ve karanlık bir düzlemdir. Güneş ve yıldızlar dahi, özlerinde karanlık bir cevhere sahiptirler.

¹² Mü’minun, 23/100.

¹³ İsfahanî, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, “berzah” md. 134.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “berzah” md. 1/256.

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “berzah” md. 1/256.

¹⁶ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Kitabu’t-Ta’rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar yayınları, 1997), “berzah” md. 48.

¹⁷ Gökçe, “Berzah”, 24/525.

Berzah âleminin varlığını sürdürebilmesi için, kendisinde karanlık bulunmayan “mücerred nur”dan beslenmesi gerekir. Bu nur ise; melekût ve ruh âlemlerine aittir. Ayrıca İşrakî felsefede doğu “nurların kaynağı” olarak görülürken, batı ise “berzah âlemi”nin bulunduğu yön olarak kabul edilmiştir.¹⁸

Tasavvufi düşüncede de berzah kavramına bakacak olursak; akıl ve duyularla algılanan misal âlemi ile yine akıl ve duyular ile bilinmeyen manevi âlem arasında kalan ve bu iki âlem arasında köprü görevi gören berzah âlemini üçüncü âlemden saymaktadırlar. Berzahı, kişinin küçük kıyameti olan ölümünden sonra insan ruhunun kıyamete kadar kalacağı ve amellerinin karşılığını alacağı “misali beden” olarak değerlendirmektedirler.¹⁹ Kişinin her halde her halükarda ameline göre bir karşılık göreceği bilinmektedir. Bu durum bir bakıma geçiş mahiyetinde berzah âlemi için de geçerlidir. Oradaki bekleyişin şeklini belirleyen de kişinin amelidir.

2. KUR’AN’DA BERZAH VE BERZAH HAYATI

2.1. Berzah Kelimesinin Kur’ân-ı Kerim’deki Kullanımı

Berzah kavramının, Kur’ân-ı Kerim’de sarıh bir şekilde üç yerde kullanımına denk geliyoruz. Bu âyetlerden biri:

وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَجُجْرًا مَّحْجُورًا

“Biri tatlı ve susuzluğu giderici, diğeri tuzlu ve acı olan iki denizi karışacak şekilde salıveren ve ikisi arasına bir engel, aşılmaz bir perde koyan O’dur.”²⁰ Taberî (ö. 310/923) tefsirinde; bir denizin suyunun tatlı ve içilebilir, diğerrinin ise içilemeyecek kadar acı olduğunu ifade etmektedir. Allah’ın, bu iki deniz arasında aşılması mümkün olmayan bir engel ve sınır koyduğunu söylemektedir. Bu ilahî engel sayesinde, iki su kütlesi birbirine karışmamakta ve biri diğerrinin fiziksel veyahut kimyasal özelliğini etkilememektedir.²¹

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ise, bu âyeti tevhidin delili olarak saymaktadır. Âyette geçen مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ ifadesini Allah’ın biri tatlı diğeri acı olan iki denizi salıverdiğini, kendi yoluna bıraktığı anlamında kullandığını söylemektedir. مَرَجَ kelimesi burada katmak ve karıştırmak anlamlarına gelmektedir. “Hatta gerçek kendilerine gelince onu yalanladılar. Artık onlar kararsız bir haldedirler(emr-i meric)²² âyetindeki kullanımın da buna benzer şekilde olduğu görülmektedir. İbn Abbas “Nasıl ki atlar otlaqlara salıverildiğinde her biri kendi yönünde giderse, Allah da iki denizi salıvermiş; onlar da birbirine kavuşmuşlardır. Ancak yüce kudretiyle aralarına öyle bir perde koymuştur ki, bu engel sayesinde tatlıların birbirine karışmadığı görülmektedir. Âyette geçen tatlı sudan maksadın Nil ve Ceyhun gibi büyük ırmaklar olduğu; tuzlu sudan maksadın ise bu nehirlerin döküldüğü denizler olduğu belirtilmektedir. وَجُجْرًا مَّحْجُورًا ifadesi âyette mecazi bir anlamda kullanılmış olup, Allah’a sığınan bir kimsenin dile getirdiği sözün temsili olarak yorumlanmaktadır.

¹⁸ Gökçe, “Berzah”, 24/525.

¹⁹ Gökçe, “Berzah”, 24/525.

²⁰ Furkan, 25/53.

²¹ Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’ul-beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Hicr, ts.), 17/473.

²² Kâf, 50/5.

Bu bağlamda, her bir deniz sanki diğerine karışmaktan Allah'a sığınmış gibi bir durum olmaktadır. Râzî, bu durumu son derece zarif bir istiare olarak değerlendirmekte ve her iki deniz de birbirine karışabilecek fiziksel imkânâ sahipken, Allah aralarına kudretiyle bir berzah yani doğal bir engel koyduğundan tatlarının birbirine geçmesi engellendiğini söylemektedir. Aynı zamanda Râzî, bu âyetin tevhide delil teşkil ettiğini de şöyle açıklamaktadır: Eğer tatlılık ve tuzluluk, suyun veya toprağın özünden gelen bir özellik olsaydı, her su ve toprak aynı niteliklere sahip olmalıydı. Bu durumda da her bir varlığı farklı sıfatlarla yaratan bir kudret sahibinin olması gerekliliği ortaya çıkardı.²³

Mevdûdî (ö. 1903/1979), denizde ve karada pek çok yerde tatlı ve tuzlu suyun yan yana bulunduğunu belirtmektedir. Türk Amirali Seydi Ali Reis “Meratü'l-Memalik” isimli eserinde İran Körfezi'nde, tuzlu deniz suyunun altında tatlı su kaynaklarının bulunduğunu; donanmanın da bu kaynaklardan istifade ettiğini belirtmiştir. Aynı şekilde bazı petrol şirketlerinin de bu kaynaklardan su temin ettiği bildirilmektedir. Bahreyn civarındaki halkın ise, deniz tabanındaki bu tatlı su kaynaklarından su aldığı aktarılıyordu. Mevdûdî, âyetin zahiri manasından Allah'ın birliğinin ve kâinatın yegâne sahibinin Allah olduğunu akli deliller arasında kabul ederken, âyetin zahiri anlamının ötesinde, daha derin bir manaya da işaret ettiğini belirtmektedir. Allah, nasıl ki derin ve tuzlu denizlerin altından tatlı su fışkırtıyorsa, aynı şekilde bozulmuş ve kirlenmiş bir toplumun içinden de takva sahibi, arınmış bir topluluğu ortaya çıkarabilir.²⁴

Âyette kevnî bilgi ve delillere yer verilmiştir. Âyette geçen بحر kelimesi, deniz manasına gelmektedir.²⁵ Muhammed Esed'in (ö. 1900/1992) de söylediği gibi bu kelime nehir ve daha büyük su kütleleri için de kullanılmaktadır.²⁶ Süleyman Ateş, bu âyetin Allah'ın tabiat olaylarındaki kudret ve hikmetinin yansımaları olduğunu söylemektedir. Biri acı diğeri tatlı olan iki denizin birbirine karışmasını ve tabiatlarının değişmesini önleyerek ikisinin arasına bir engel konulmasından bir bakıma suların birbirlerine şöyle söyledikleri anlaşılmaktadır: “Aman bana dokunma senden Allah'a sığınırım.”²⁷

Berzah kelimesi ile ilgili diğer âyetimize bakacak olursak;

مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ

“O, birbirine kavuşmak üzere iki denizi salıverdi. (Ama) aralarında bir engel vardır; birbirlerine kavuşamazlar.”²⁸

Bu iki âyete baktığımızda berzah kelimesinin her iki kullanımda da sözlük anlamları ile kullanıldığını ve iki şeyin birbirine karışmasını engelleyen, aralarına sınır koyan ilahi bir güç anlamına geldiğini görmekteyiz.²⁹

²³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 24/100.

²⁴ Ebu'l A'la Mevdudî, *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İnsan Yayınları, 2006), 3/595-596.

²⁵ Sabri Yılmaz, “*Kelam'da Bilgi ve Değeri*”, *Sistemantik Kelam*, ed. Özcan Taşcı (Ankara: Nobel Yayınları, 2022), 15/17.

²⁶ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 4/131.

²⁷ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 6/265.

²⁸ Rahman, 55/19-20.

²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “berzah” md. 1/256.

Taberî'nin âyetle ilgili görüşlerine baktığımızda; âyette geçen iki denizden kasıt gök ve yerdeki denizdir. Bu yorum Abdullah b. Ebza, Said b. Cübeyr ve Abdullah b. Abbas'a aittir. O iki denizden inci ve mercan çıkar ifadesi ile; inci ile mercanın bulunduğu sedefler, denizlerden çıkarılır ve bu sedeflerin gökten düşen yağmur taneleriyle meydana geldiği belirtilir. Bu anlamda, burada söz edilen karşılaşan denizler, gökyüzündeki denizle yeryüzündeki denizdir.³⁰

İbn Kesir, "aralarında bir engel vardır" ifadesini topraktan bir engel olma şeklinde açıklamakta ve bu engel olmamış olsaydı bu denizlerin birbirine karışacağını ve birbirlerini ifsad edeceklerini belirtmektedir. Gök ile yer arasındaki engele ise berzah denilmeyeceğini ifade etmektedir. Furkan sûresinin 53. âyetinde geçen kullanıma baktığımızda da buradan çıkarılacak mana biri tatlı diğeri tuzlu olan deniz ve aralarında bulunan berzaktır. İbn Abbas, مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ ifadesini "iki denizi gönderdi, salıverdi" manasını verirken, İbn Zeyd ise; يَلْتَقِيَانِ ifadesine "Aralarında ayırıcı bir berzah yerleştirerek o iki denizin birleşmesini engelledi" yorumunu yapmaktadır. لُبْحَرَيْنِ ibaresini ise; biri suyu tatlı diğeri tuzlu olan iki deniz olarak ifade etmektedir.³¹

İki denizin birleştiği noktalarda, su kütleleri birbirine karışmadan yan yana akarak kendi özelliklerini korur. Bu durum bilimsel olarak da doğrulanmıştır. Büyük denizlerin buluşma noktalarında oluşan doğal bir bariyer, bu suların birbirine karışmasını engeller. Örneğin, Akdeniz'in kendine özgü bitki örtüsü ve canlıları varken, Atlas Okyanusu'nda bambaşka bir doğa bulunmaktadır. Bundan kaynaklı olarak Atlas Okyanusu'nda yaşayan bazı canlılar Akdeniz'de yaşayamamakta, aynı şekilde Akdeniz'e özgü olan bazı türler de Atlas Okyanusu'nda bulunamamaktadır. Eğer bu iki denizin suları tamamen karışmış olsaydı, ekosistemleri birbirine benzerdi. Fakat aradaki doğal sınır, bu farklılıkların korunmasını sağlamaktadır. Her iki denizin kendine has olan yapısını korumaktadır.³²

Genel anlamda iki âyetteki kullanıma bakıldığı zaman engel manası çıkarılmaktadır. Aynı zamanda maddi dünyada iki farklı suyun birbirine karışmaması için fiziksel bir engelin olduğu ifade edilmektedir.

Berzah kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'deki bir diğer kullanımına bakacak olursak:

لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ

"Nihayet onlardan birine ölüm gelip çatınca, "Rabbim! Beni geri gönder de, geride bıraktığım dünyada iyi işler yapayım" der. Hayır! Onun söylediği bu söz boş laftan ibarettir. Arkalarında, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır."³³

Mü'minûn sûresinde geçmekte olan berzah kelimesi terim manasında kullanılmıştır. Bunun ne anlama geldiği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Şimdi bu görüşlere değinerek, âyette geçen "berzah" kelimesiyle neyin kastedildiğini anlamaya çalışalım:

Taberî, bu âyetle ilgili olarak: وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ ifadesi için önlerinde ve arkalarında bir engel olduğunu, dolayısıyla berzah kelimesinin burada engel anlamında kullanıldığını belirtmektedir.

³⁰ Taberî, *Câmi'ul-beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 22/200.

³¹ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, ed. Sami b. Muhammed Seleme (Riyad: Daru't-Tayyibe, 1999), 7/492.

³² Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 9/190.

³³ Mü'minûn, 23/ 100.

İbn Abbas ise; *وَرَأَاهُمْ بَرَزَحٌ إِلَى يَوْمِ يُعْعَثُونَ* ibaresi için “Ecel, ancak vakti geldiğinde gerçekleşir.” anlamını vermektedir. Dahhak, berzah için dünya ile ahiret arasında bir süre olduğunu açıklar. İbn Zeyd de, berzahı “ölümden sonra başlayıp kıyamette dirilecekleri süreye kadar devam eder” şeklinde yorumlamıştır.³⁴

Mevdûdî de buna benzer yorum yaparak onların artık dünya ile ilişkisi kesildiğini; geri dönmelerine izin verilmeyeceğini söyler. Önlerinde bir berzah, yani engelleyici bir perde olduğunu ve bu durumun da yeniden diriliş gününe kadar kalacağını ifade eder.³⁵

Mücahid, berzah için dünya ile ahiret arasındaki yerdir açıklamasını yaparken, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, “berzah” dünya ile ahiret arasında bir perdedir, orada bulunan kimse ne dünya ehli gibidir ki yiyip içebilsin ne de ahiret ehli gibidir ki yaptıklarının karşılığını alabilsin açıklamasını yapmaktadır. Rabî, berzah denilen şeyin kabir hayatı olduğunu söylemektedir. Celâlüddîn Süyûtî de berzaktan kastedilenin kabir olduğu açıklamasını yapmaktadır.³⁶

2.2. Berzahla İlgili Kavramlar

İslam düşüncesinde ölümden sonraki hayat, dünya ile ahiret arasında yer alan berzah kavramıyla birlikte ele alınmaktadır. Berzah, hem fiziksel hem de metafizik bir ara âlem olarak, mahşer gününe kadar süren bir bekleyişin sahnesidir. Bu süreç, çeşitli dinî, tasavvufî ve felsefî yorumlarla zenginleşmiş ve zaman içinde birçok kavramla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde, berzah âlemiyle bağlantılı olan temel kavramları ele almaya çalışacağız.

2.2.1. Makber

Çoğulu kubur (قبر) olan kabir (قبر) kelimesi insanın gömüldüğü yeri belirtmek için kullanılmaktadır. Kabir kelimesinden türeyen makber (المقبر) ise mastar olarak “kabretmek” (defin etmek) anlamında kullanılmaktadır. Makbera (مقبرة) kelimesi ise, hem “kabirler” anlamında hem de “mezarlık” anlamında kullanılmaktadır. Sibeveyh (ö. 180/796) “Makbera” kelimesinin fiilden değil de isimden türetilmiş olduğunu iddia etmektedir. Cevheri (ö. 400/1009’dan önce) ise; “Makbera” ve “makbura” kelimelerinin mezarların toplandığı yer (yani mezarlık) anlamına geldiğini hatta şiirlerde de “makber” şeklinde kullanımının olduğunu aktarmaktadır. Nitekim ilk dönem hakkında bilgi sahibi olmak için başvuru kaynaklardan biri de o dönemin şiirleridir. Şiirle istişâh doğru kullanılırsa ilk dönemle ilgili hakiki bilgilere bizi götürecektir.³⁷ Hadislere baktığımızda da Hz. Peygamber’in (s.a.v.) mezarlıkta namaz kılmayı yasakladığı görülmektedir.(Allah Yahudilere ve Hristiyanlara lanet etsin, peygamberlerinin kabirlerini mescide çevirdiler)³⁸. Çünkü mezarlıkların toprağının cenazelerin irin ve pislikleri ile karışık olduğunu söylemiştir. Ancak temiz bir yerde namaz kılınırsa bu namaz geçerli olacağını belirtmektedir. Başka bir hadisinde ise; “Evlerinizi kabirler haline çevirmeyin”³⁹ buyurmuştur.

³⁴ Taberî, *Câmi'ul-beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, 17/109-111.

³⁵ Mevdudî, *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 3/434.

³⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezû Hicrî'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003), 10/617-619.

³⁷ Hatice Teber, “Kur'an Tefsirinde Belâgat: Şiirle İstişâh -Hâricî Tefsir Geleneği Örneğinde”, *İslâm ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı*, (2015 2014), 290.

³⁸ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 8/538.

³⁹ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 9/283.

Yani evlerde namaz kılınmasını teşvik ederek kabir gibi ibadetten uzak yerler haline gelmemeleri için uyarıda bulunmuştur.⁴⁰ Hadislerdeki kullanımdan hareketle Hz. Peygamber (s.a.v.) hem mezarlık adabının nasıl olması gerektiği üzerinde durmuş hem de evde ibadet vurgusunu bu kelimelerle açıklamıştır. Makber kelimesi, Türkçe’de mezarlık ya da kabristan olarak bilinmektedir. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de Tekasür sûresinin 2. âyetinde geçen;

حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ

“Kabristanları ziyaret edinceye kadar” ifadesinde mekabir kelimesinin kullanımı görülmektedir.

2.2.2. Cedés

Kabirle bağlantısı olan جَدَث cedés kelimesinin⁴¹ çoğulu اجداث (ecdâs) şeklindedir.⁴² Kelime kabir ve mezar anlamına gelmektedir. Ayrıca söz konusu kelime kökeni itibariyle sessizce gömülmek ve üstünün örtülmesi gibi anlamlara da gelmektedir.⁴³ Kur’ân-ı Kerim’de özellikle ölümlerin dirilişi bağlamındaki kullanımı şu şekildedir:

فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ

“Onlar birdenbire kabirlerinden fırlayarak Rablerine doğru koşarlar”⁴⁴

Arap dilinde جَدَف kelimesi جَدَث ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Sözlüklerde جَدَث kelimesinin kökeninin جَدَف olduğu belirtilerek ف ve ث harflerinin zaman zaman birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin çoğulu “اجداف” olarak her ne kadar teorik olarak mümkün olsa da Arapça kullanımda yer bulmadığından fiil kökü aynı olan جَدَث kelimesinin çoğulu olarak اجداث tercih edilmektedir. Ayrıca جَدَث kelimesinin çoğulunun ancak اجداث şeklinde olduğunu savunan dilciler de bulunmaktadır. Cedésin daha çok büyük mezarlar için kullanıldığını söyleyen Zebîdî (ö. 1205/1791) ile birlikte söz konusu kelimenin önemli defin yerlerini belirtmek için kullanıldığını söyleyen dilciler de bulunmaktadır. Her ne kadar cedésle aynı anlamda olduğu söylense bile “جَدَف” kelimesinin sözlükte kesmek ve hızlı yürümek anlamı bulunmaktadır.⁴⁵

“Cedés” kelimesi tekil olarak Kur’ân-ı Kerim’de yer almamaktadır. Buna karşılık kelimenin çoğul şekli olan “ecdâs” ifadesi ise; üç âyetinde geçmektedir. Kur’ân-ı Kerim’de ecdâs kelimesinin kullanımlarına şu şekilde göz atabiliriz:

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ

“Sura üflenmiştir. Artık onlar kabirlerinden kalkıp Rablerine doğru koşmaktadırlar.”⁴⁶

Söz konusu âyetle ilgili Taberî, ecdâs kelimesinin kabir anlamında kullanıldığını يَنْسِلُونَ kelimesinin ise hızlı ve süratli olma anlamını verdiğini belirtmektedir.⁴⁷

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “kabir” md. 5/3509.

⁴¹ Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseyinî ez-Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, ed. Abdü’l Settar Ahmed Ferrac (Kuveyt: Kuveyt Hükümeti Matbaası, 1965), “cedés” md. 5/196.

⁴² Ahmed, *Kitabu’l Ayn*, “cedés” md. 1/222.

⁴³ Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, “cedés” md. 5/196.

⁴⁴ Yasin, 36/51.

⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “cedef” md. 1/569.

⁴⁶ Yâsîn, 36/51.

⁴⁷ Taberî, *Câmi’ul-beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 19/454-455.

خُشْعًا أَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُّنتَشِرٌ مُّهْطِعِينَ إِلَى الدَّاعِ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعُ إِلَى شَيْءٍ نُّكْرٍ

“Çağrıcının görülmedik bilinmedik bir şeye çağırdığı günde; gözlerini korku bürümüş halde kabirlerinden çıkıp etrafa yayılmış çekirgeler gibi o çağrıcıya doğru koşarlar.”⁴⁸

“Kabirlerinden çıkarlar” şeklinde anlam verdiğimiz *يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ* ecdâs kelimesi, kabir olarak tefsir edilmektedir. Ayrıca Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ve Kurtubî (ö. 671/1273) gibi müfessirler kabirlerini çıkmalarını isteyen “الدَّاعِ” davetçi”den kastedilenin İsrâfil (a.s.) olabileceğini ifade etmektedirler.⁴⁹

“Davetçiye doğru hızla koşarlar.” Bir başka âyette Allah şöyle buyurur: “O gün insanlar darmadağınık pervaneler gibi olacaklardır.”⁵⁰ Bu iki ifade, farklı zamanlara ve niteliklere işaret etmektedir. İlki, insanların kabirlerinden çıkış anına aittir. O esnada insanlar büyük bir dehşet içinde, nereye gideceklerini bilmeden mezarlarından çıkmaktadırlar. Birbirine karışır, yönsüz ve düzensiz bir halde darmadağınık pervaneler gibi savrulurlar. İkincisi ise; davetçinin seslenişini işittikleri andaki halleriyle ilgilidir. O zaman ise etrafa dağılmış çekirgeler gibi olacaklardır. Çünkü çekirgeler, belli bir yönü takip ederek hareket etmektedirler. *مُهْطِعِينَ* kelimesini Ebu Ubeyde “Hızlıca koşanlar olarak” şeklinde açıklamıştır. “Etrafa yayılmış çekirgeler gibi” kabirlerinden çıkacak kimselerin davete nasıl karşılık vereceklerini ifade eden *مُهْطِعِينَ* kelimesinin kullanılmış olması da dikkat çekicidir.⁵¹

Bu âyette “görülmedik ve bilinmedik bir şey” şeklindeki ifadeyle mahşer gününe işaret edilmektedir. Bu nitelendirme, o günün dünyevi algılarla kavranamayacağını ya da dehşet ve korku uyandıran sahnelerle dolu olacağını ima etmektedir.⁵²

Ecdâs kelimesinin geçtiği bir diğer âyet ise;

يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا كَأَنَّهُمْ إِلَى نُصْبٍ يُوفِضُونَ

“O gün onlar, sanki dikili bir şeye koşuyorlar gibi, kabirlerinden süratle çıkarlar.”⁵³

يُوفِضُونَ kelimesini hızla koşmak ve aceleyle hareket etmek anlamına geldiğini bildiren Taberî, mahşer günündeki yönelişin bu şekilde hızlı olacağına atıfta bulunmaktadır. Vaad edilen o gün geldiğinde onların kabirlerinden öyle bir hızla çıkacaklarını, sanki bir sancak veya taptıkları putlara doğru koşuyorlarmış gibi olacaklarını belirtmektedir. O gün, korkudan gözleri donuklaşacağını belirtmektedir.⁵⁴ Razî ise, “o gün”den kastedilenin kıyamet günü olduğunu belirterek *نُصْبٍ* kelimesinin Kur’an’da üç farklı kıraatle okunduğunu dile getirmektedir. *نُصْبٍ* şeklinde okuma hakkında yorulmak ve zahmet çekmek anlamına geldiğini, *نُصْبٍ* şeklinde okuma biçiminde ise dikilmiş taşlar yani tapınılan putlar anlamında olduğunu, *نُصْبًا* şeklinde ise dikilmiş taşlara doğru yönelmek, onların yanına çıkmak ve putlara yaklaşmak anlamında olduğunu ifade etmektedir.

⁴⁸ Kamer, 54/7.

⁴⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (Beyrut: Müessesetü’t-Tarihi’l-Arabî, 2002), 4/178; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l Kur’ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 1997), 16/502.

⁵⁰ Kâria, 101/4.

⁵¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l Kur’ân*, 16/503.

⁵² Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir*, 5/186.

⁵³ Meâric, 70/43.

⁵⁴ Taberî, *Câmi’ul-beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 23/284-285.

Râzî burada özellikle اُنْصَاب kelimesiyle اُنْصَاب kelimesinin kastedildiğini belirtmektedir. اُنْصَاب ise, Allah'tan başka ilah edinilerek tapınan dikili nesneler anlamına gelmektedir. Bu yönüyle söz konusu ifade “Dikili taşlar önünde boğazlanmış hayvanlar...”⁵⁵ âyetindeki ifadeyle benzerlik göstermektedir.⁵⁶ Yani Râzî'ye göre burada insanların mahşerde toplanırken bir hedefe doğru koşarcasına fırlamaları, onları sanki putlara yönelen sapkınlar gibi oluşlarına benzetilmektedir. Fakat bu sefer hedefleri tapınmak değil, hesap vermek üzere olan korkuyla toplanmaktır.

Âyetteki kullanımdan gördüğümüz kadarıyla kabirlerinden çıkacak olanlar bir hedefe doğru koşan yarışçılar gibi fırlamakta ve hesap yerine sevk edilmektedirler. Ancak bu kez, Hz. Peygamber'le (s.a.v.) alay ettikleri zamanki gibi neşeli ve alaycı değildir; aksine kibirleri kırılmış, gözleri korkuyla dolmuş, utançtan başlarını bile kaldıramayacak bir halde derin bir pişmanlık ve üzüntü içinde olacakları bildirilmektedir.⁵⁷

2.2.3. Merkad

رَقْد kökünden türeyen merkad kelimesi uyumak ve dinlenmek anlamına gelmektedir. Mastarı olarak kullanılan رُقُود kelimesi uyumak manasına iken Halil b. Ahmed (ö. 175/791) bu kelimenin gece uykusu anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁵⁸ Leysi de “Tehzip” adlı eserinde “رُقُود” kelimesinin gece uykusu anlamına geldiğini belirtmektedir. Ezherî ise; hem gündüz hem de gece uykusu anlamına geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca aynı kökten olan “ارقد” fiilinin bir yerde ikamet etmek, oturmak anlamı da vardır. ارقد fiilinin de hızlıca ilerlemek, hızlı olmak manaları vardır. رَقْدَة kelimesi ise; “dünya ile ahiretin arası” manasına gelmektedir. Bizi esas olarak ilgilendiren مَرَقْد merkad ise; uyuma yeri, dinlenme yeri anlamına gelmektedir. Buna kişinin uykuya yattığı yani öldüğü yer manası da verilebilir.⁵⁹ Netice itibarıyla kelimenin kök manasıyla ilgili ulaştığımız sonuçları şu şekilde söyleyebiliriz: Uyku yeri, yatacak yer, mezar ve kabir vs.⁶⁰ Rukûd kelimesi Arapça'da uzun süreli uyku anlamına gelmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de “Ashab-ı Kehf/mağara arkadaşları”nın uzun yıllar boyunca bir mağarada uyku halinde tutulduğunu ifade etmek için رُقُود rukûd kelimesi şu şekilde kullanılmaktadır: وَ تَحْسَبُهُمْ آيَاقًا وَ هُمْ رُقُودٌ “Uykuda oldukları halde sen onları uyanık sanırsın.”⁶¹ Ashab-ı Kehf'in mağaradaki uyku halindeki kullanımına karşılık ölümlerin kabirdeki bekleyişleri için merkad âyette şöyle kullanılmaktadır:

قُلُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا

“Derler ki: “Vay başımıza gelenler” Bizi yattığımız yerden kim diriltip kaldırdı.”⁶²

Ancak âyette geçen مَرَقْد kelimesi için bazı tefsirlerde “uykumuzdan”⁶³ bazı tefsirlerde ise “yattığımız yerden/kabirden”⁶⁴ şeklinde tefsir edilmektedir.

⁵⁵ Maide, 5/3.

⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 30/133.

⁵⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir*, 5/460.

⁵⁸ Ahmed, *Kitabu'l Ayn*, 2/140.

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “rkd” md. 3/1702.

⁶⁰ Abdullah Yeğin, *İslamî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lûgat* (İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları, 2013), 653.

⁶¹ Kehf, 18/18.

⁶² Yâsin, 36/52.

⁶³ Taberî, *Câmi'ul-beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 19/457.

⁶⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 14/424.

Bu durumda âyet için “Vay başımıza gelenler! Bizi yattığımız yerden kim diriltip kaldırdı?”, “Vay başımıza gelenler! Bizi uykumuzdan kim kaldırdı?” şeklinde iki farklı mana verilmektedir. Her iki manada da âyetin devamında gelen “Rahman’ın vaad ettiği işte bu! Peygamberler gerçekten doğru söylemişler!”⁶⁵ ifadesi ile âyette geçen sorunun cevabı niteliğinde bir kullanım görülmektedir. Söz konusu âyetlerin tefsiri ile ilgili bu cevabın müminler veyahut melekler tarafından verileceği belirtilmektedir. Katade bu cevabı Allah’ın kendilerine hidayet verdiği kimselerin söyleyeceğini belirtirken, el-Ferrâ meleklerin bu cevabı vereceğini söylemektedir. En-Nahhâs ise; bu görüşlerin birbiriyle çelişmediğini belirterek meleklerin hem müminler hem de Allah’ın hidayet verdiği kimseler arasında yer aldığını dolayısıyla her iki vasfı da taşıdığını bildirmektedir.⁶⁶

Son olarak bazı hadislerdeki kullanımlardan gördüğümüz kadarıyla rukûd kelimesinin uzun sürmeyen uyku halleri için de kullanıldığı görülmektedir.⁶⁷

2.2.4. Mezar

مَزَار (ziyaret etmek) fiilinden türeyen مَزَار ism-i mekan olarak ziyaret edilen yer anlamında kullanılmaktadır.⁶⁸ Kabir, evliya türbeleri ve benzeri kutsal yerler için kullanılan mezar kelimesi ile ilgili olarak Zebidi, ölü gömülen yerin; ceset konulduğunda oranın kabir olacağı açıklamasını yapmıştır.⁶⁹

Arapça’da “ölü gömü yeri” anlamındaki kabir ve medfen kelimeleri yerine Türkçe’de daha çok mezar kavramı kullanılmaktadır. Bu şekildeki kullanımda Kur’ân-ı Kerim’de ve hadislerde geçen “ziyaret” kökü, bu tercihte etkili olmuştur.⁷⁰

Mezarlıkların ortaya çıkışı, defin geleneğiyle doğrudan ilişkilidir. Kur’an’a göre bu geleneği ilk başlatan kişi, Hz. Âdem’in oğlu Kabil’dir.⁷¹

Mezarlık kavramının kullanımı ile ilgili olarak ölümden sonra bedenin nasıl bir hal alacağı araştırma konularına dâhil edilmiştir. Dolayısıyla çalışmamızda da bedenin dirileceğine olan inanç, evrenin başlangıç ve sona sahip olması, insanın sadece bu dünya hayatından ibaret olmayıp, ölümden sonra da bedeninin koruma altına alınması gerektiğini belirtmekte fayda vardır. Ayrıca cenazeye saygısızlık gibi uygulamaları da inancımız bilhassa yasaklamaktadır.⁷²

2.2.5. Meşhed

“Bir olaya tanık olmak, bir yerde hazır bulunmak veya bildiğini söyleyerek tanıklık etmek” anlamlarına gelen meşhed, insan topluluğu, insanların bulunduğu, toplandığı yer demektir. مَشَاهِدُ مَكَّةَ ibaresi; insanların bir araya geldikleri mekanları belirtmek için kullanılmaktadır. Hatta meşhed kelimesi âyette مِنْ مَّشْهَدٍ يَوْمٍ عَظِيمٍ “büyük hesap gününün görülmesi”⁷³ anlamında kullanılmaktadır.

⁶⁵ Yâsîn, 36/52.

⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l Kur’ân*, 14/428.

⁶⁷ Mustafa Çağrı, “Uyku”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/244.

⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “zv” md. 3/1888.

⁶⁹ Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs Min Cevâhiri’l-Kâmûs*, 11/659-661.

⁷⁰ Nebi Bozkurt, “Mezarlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/519.

⁷¹ Bozkurt, “Mezarlık”, 29/519.

⁷² Meryem Gökde, “İslam’da Mezar Şekli: Türk-İslam Örneği”, *Baberti* 17 (2023), 84.

⁷³ Meryem, 19/37.

Şehadet kelimesinin kökünden türeyen “meşhed” kelimesi; hem masdar hem de mekân ve zaman ismi olarak da kullanılmaktadır.⁷⁴ İnsanların toplandığı ve hazır bulunduğu yer anlamına gelen meşhed, zamanla dini bakımdan önem taşıyan veya toplumsal hafızada yer edinmiş şahısların şehit düştüğü ya da defnedildiği alanlarda, insanların dua etmek amacıyla toplandıkları yerleri göstermek için de kullanılmıştır. İlk dönemlerde yaygın olmayan bu terim, zamanla özellikle Şii çevrelerde “şehitlik” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Türkçede “şehitlik” genellikle çok sayıda kişinin defnedildiği yeri ifade ederken, “meşhed” kelimesi daha çok tek bir kişinin defin veya şehadet mahallini tanımlamaktadır. Nitekim Şii inancına göre imamlar ve yakınlarının çoğu şehit edildiğinden, bu anlayışı yansıtan bir örnek olarak Hz. Ali’nin Necef’teki türbesi “Meşhed-i Ali” olarak bilinmektedir.⁷⁵

Medine’deki cennetü’l-Baki için Meşhed-i Bakiu’l-Garkad, Uhud şehitlerinin defnedildiği alan için ise “Meşhed-i Uhud” adlarının kullanılması, meşhed teriminin birden çok şehidin gömülü olduğu mekânlar için de geçerli olabileceğini göstermektedir. Ayrıca İslam öncesi peygamberlere ve salih kimselere ait olduğu kabul edilen türbe ve kabirlerin de bu isimle anıldığı görülmektedir. Nitekim Halep’te Hz. İbrahim’e atfedilen mezar “Meşhed-i Halîl” olarak isimlendirilmiştir.⁷⁶

2.2.6. Kabir-Kubûr

Kabir (قَبْر) kelimesinin çoğulu قُبُور “kubûr” olup insanın defnedildiği yer yani mezar anlamına gelmektedir. المقبرة makbere kelimesi kabirler için kullanılırken المقبرة makbure ölünün defnedildiği yer için kullanılmaktadır.⁷⁷

قبر fiil olarak gömme eylemini belirtir. Aynı şekilde kabir, ölünün gömüldüğü yeri belirtmektedir. Kelime hem isim hem de fiil kökü olarak kullanılabilir. ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ “Sonra onun canını aldı ve kabre koydu”⁷⁸ âyette geçen أَقْبَر kökünden anlaşıldığı üzere burada fiil şeklinde kullanılmıştır.⁷⁹

Kur’ân-ı Kerim’de kabir kelimesi fiil formatında, Abese sûresinde bir defa yer almakta, “kabr”⁸⁰ ve “mekâbir”⁸¹ kelimeleri birer defa, “kubûr”⁸² kelimesi beş defa geçmektedir.⁸³ Kubûr kelimesinin Kur’an’daki kullanımlarına şu şekilde yer verebiliriz:

وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ

“Ama sen kabirdekilere de işittirecek değilsin.”⁸⁴

⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “şhd” md. 4/2349-2350.

⁷⁵ Mustafa Öz, “Meşhed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/363.

⁷⁶ Öz, “Meşhed”, 29/363.

⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “kabr” md. 5/3509.

⁷⁸ Abese, 80/21.

⁷⁹ Ahmed, *Kitabu’l Ayn*, “kabr” md. 3/552.

⁸⁰ et-Tevbe 9/84.

⁸¹ et-Tekâsür 102/2.

⁸² el-Hac 22/7; Fâtır 35/22; el-Mümtehine 60/13; el-İnfıtâr 82/4; el-Âdiyât 100/9.

⁸³ Kürşat Demirci, “Kabir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24./33-34.

⁸⁴ Fâtır, 35/22.

Tüm deliller karşısında direnç gösterip inkârda ısrar edenler, kabirdekilere yani ölülere benzetilmiştir. Bu benzetmeyle, inkârcıların Resûlullah'ın (s.a.v.) getirdiklerine tamamen kulaklarını kapattıkları anlatılmak istenmiş olabilir. Aynı zamanda, o ne yaparsa yapsın, onların sağduyularını uyandırmasının mümkün olmadığını ifade etmek de amaçlanmış olabilir.⁸⁵ Kubûr kelimesinin geçtiği başka bir âyet ise;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَئِسُوا مِنَ الْآخِرَةِ كَمَا يَئِسُ الْكُفَّارُ مِنْ أَصْحَابِ الْقُبُورِ

“Ey iman edenler! Allah'ın kendilerine gazap ettiği bir topluluğu dost edinmeyin. Onlar, inkârcıların kabirdekilerden ümit kestikleri gibi ahiretten ümit kesmişlerdir.”⁸⁶

Âyette, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) iman etmeyen Yahudilerin, kabirdekilerden ümidini kesmiş inkârcılar gibi, ahiretten de ümit kestikleri bildirilmektedir.⁸⁷ İnkârcıların kabirdekilerden ümitlerini kesmeleri, ölülerin dirileceğine ve yeniden hayata döneceklerine inanmadıkları şeklinde değerlendirilmiştir.⁸⁸

Kabir konusunu doğrudan ilgilendiren cenaze ile ilgili olarak Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, cenazenin açıkta bırakılmayıp toprağa gömülme işinin emredilmesinin; insanın hem dirisinin hem de ölüsünün değerli kıldığını gösterdiğini ve bunu da bir nimet olduğunu açıklamaktadır.⁸⁹ Allah'ın ölen insanın kabre defnedilmesini emretmesi ve onu hayvanlara yem olmaktan koruması, insanın kıymetli bir varlık olduğunu ve kıyamet sonrası yeniden diriltileceğini gösteren bir işaret olarak kabul edilmektedir.⁹⁰ Bununla birlikte insanın toprakla ve kabirle olan ilişkisi, “Sizi topraktan yarattık, yine oraya döndüreceğiz ve bir defa daha sizi oradan çıkaracağız”⁹¹ âyetinde de ifade edilmektedir.

Kelam kaynaklarında berzah denildiği zaman şu konular da gündeme getirilmektedir: İslam inancında ölümden sonraki ilk aşama kabir sualidir. Kabre konulan insanın sorguya çekileceği meselesi Kur'an-ı Kerim'de açık bir şekilde ifade edilmemekle birlikte hadislerde belirtilmektedir. Kabir sualine işaret ettiği yönündeki âyet “Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sağlam tutar; Allah zalimleri de şaşırtır ve Allah dilediğini yapar”⁹² âyetidir. Bu âyetin kabir suali hakkında nâzil olduğu rivayet olunur.⁹³ Şöyle ki, “Kul kabrine konulup, arkadaşları geri dönüp gittiğinde -bu sırada ayak seslerini bile duyar- kendisine iki melek gelip oturturlar ve: “Bu Muhammed denilen adam hakkında sen ne derdin?” derler. (Mü'min): “Onun Allah'ın kulu ve Resûlü olduğuna şahitlik ederdim.” der. Bunun üzerine: “Cehennemdeki yerine bak! Allah bunu senin için cennette bir yer ile değiştirdi.” denilir.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 26/18; Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir*, 4/462.

⁸⁶ Mümtahine, 60/13.

⁸⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 29/310.

⁸⁸ Taberî, *Câmi'ul-beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, 22/605.

⁸⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023), 6/208.

⁹⁰ Süleyman Toprak, “Kabir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/37-38.

⁹¹ Tâhâ, 20/55.

⁹² İbrahim suresi, 14/27.

⁹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Dimeşk-Beyrut: Daru İbn-İ Kesir, 2002), “Cenâiz” 86; Ebü'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîh-i Müslim* (Riyad: Beytu'l Efkaru'd Duveliyetu, 1998), “Cennet” 73-74.

H. Peygamber: “ Her iki yeri de bir anda görür.” buyurdu ve şöyle devam etti: “Kâfir veya münafık ise “Bilemiyorum, insanların söyler olduğu şeyi söyledim” diye cevap verir. “Zaten sen ne onlara ne de onların yoluna uyardın?” denilir ve demir bir topuzla iki kulağı arasına öyle bir darbe vurulur ki bunun sonucu bir çığlık atar, bu çığlığı insan ve cin hariç yanında bulunanların hepsi işitir.”⁹⁴ Bu hadisten yola çıkarak ölen kimsenin kabre konularak mezar başındaki insanların çekilmesiyle sorgu melekleri tarafından sorulur sorulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.) hakkındaki fikirleri sorulmaktadır.⁹⁵

Allah, kabir sahibini sorgulamak üzere azap veya müjdeleme göreviyle Münker ve Nekir isimli iki melek görevlendirir. Bu isimlendirme, melekler hakkında zemm veya övgü anlamı taşımayan lakaplar olup, nasslarda bu görev onlara isnat edilmiştir. Azabın gerçekleşeceğine dair delil bulunduğundan, azap edenin Allah olması mümkün olmakla birlikte, nasslarda bu görev söz konusu meleklerle havale edilmiştir. Bu durum, meleklerin konumuna aykırı bir zemm içermemektedir.⁹⁶

Berzah'ta kabir sualinden sonra neticede bir kabir nimetinin ya da bir kabir azabının olması gerekmektedir. Kabir azabı, ölümden sonra başlayıp kıyamete kadar sürecek evredeki azaptır. Ölen bir kimse kabre konulmamış olsa bile, bu kişi için berzah hayatında bir azap takdir edilmişse, bu azap ona mutlaka ulaşacaktır. Berzah âlemindeki azap, nimet ve sorgulamanın “kabir suali, azabı ve nimeti” gibi anlatımlarla anılması, büyük çoğunluğunun kabre konulması sebebiyledir. Yoksa çeşitli sebeplerle kabre konulamayanlar vardır ki bu onların azap görmeyeceği anlamına gelmez.⁹⁷ Kabir azabı, duyular ve akıl vasıtasıyla bilinmesi mümkün olmayan ancak vahiy aracılığıyla bilinebilen gaybî meselelerden bir tanesidir.⁹⁸ Ancak bu konuda bazı âyetlerin dolaylı ifadeleriyle birlikte birçok hadiste açık ve net açıklamalar mevcuttur.⁹⁹ Kabir azabıyla ilgili Kur’ân-ı Kerim’den şu şekilde örnek verebiliriz:

“(Öyle bir) ateş ki, onlar sabah-akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, “Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun” denilecektir.”¹⁰⁰ Firavun ve ailesinin sabah akşam ateşe sunulmalarını bildiren bu âyet kabir azabının en güçlü delillerinden biri sayılmıştır.¹⁰¹ Âyette geçen Firavun ailesinden kasıt Firavunun kavminden olup ona tabi olan kimselerdir.¹⁰² Sabah akşam ifadesi ise, azabın sürekli olduğuna işaret etmektedir. Âyetin bu kısmı, “berzah” olarak ifade edilen, ölümden sonra başlayıp kıyamete kadar geçecek süreçte inkârcıların ruhlarına her gün sabah ve akşam cehennemdeki yerlerinin gösterileceği şeklinde yorumlanmakta ve bu âyet kabir azabının varlığına delil olarak gösterilmektedir.¹⁰³

⁹⁴ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, “Cenâiz” 67-86; Müslim, *Sahîh-i Müslim*, “Cennet” 70-72.

⁹⁵ Toprak, “Kabir”, 24/37.

⁹⁶ Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Mu'tezile'nin Beş Esasının Açılımı)*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 668.

⁹⁷ Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)* (Konya: Tekin Kitabevi, 2017), 312.

⁹⁸ Hatice Teber, “Hakikatin Anlaşılmasında Akıl-Kalp Korelasyonu Epistemolojik Bir Yaklaşım”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (2013), 83.

⁹⁹ Toprak, “Kabir”, 24/37.

¹⁰⁰ Mü'min suresi, 40/45-46.

¹⁰¹ Murat Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 25 (2016), 180.

¹⁰² Taberî, *Câmi'ul-beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 20/337.

¹⁰³ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir*, 4/663.

Kabirde nimetlerin varlığı ise; hem Kur’ân-ı Kerim’de hem de hadislerde açıkça belirtilmiştir.¹⁰⁴ Kabir azabının kitap ve sünnetle sabit olması gibi mümin için kabir nimeti de sabittir.¹⁰⁵ Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukurdur.¹⁰⁶ İbn Kayyim (ö. 751/1350), selef-i salihîn ve imamlarının görüşünün şu şekilde olduğunu söyler: Ölen kimse, öldüğünde ya nimete ya da azaba maruz kalır. Bu hem ruhu hem de bedeni için geçerlidir. Ruh, bedenden ayrıldıktan sonra ya nimetle ya da azapla karşı karşıya kalır ve bazen bedenle de irtibat kurar, böylece onunla birlikte nimet veya azap içinde olur. Sonra büyük kıyamet günü geldiğinde ruhlar bedenlere iade edilir ve insanlar kabirlerinden Rabbleri için kalkarlar.¹⁰⁷

Kur’an’da Allah yolunda hayatını kaybedenlerin ölü sayılmayacağı, aksine onların diri olduğu ve Allah katında nimetlere eriştirildikleri şu şekilde bildirilmektedir: “Allah yolunda öldürülenler için ‘ölüler’ demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz.”¹⁰⁸ “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma! Bilâkis onlar diridirler; Allah’ın lütuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır.”¹⁰⁹ Sünnî âlimlere göre bu âyetler mecaz değil, hakiki anlamda anlaşılmalıdır. Şehitler için kabir nimetinin olduğunu gösteren ve dolayısıyla berzah hayatının şehidin ölümünden sonra hemen başladığına işaret eden âyet Yasin sûresinin 13-26. âyetleridir. Burada kavmini hidayete çağırıp da elçilere tabi olmayanların kendisini öldürmeleriyle karşılaşan Habib-i Neccâr’ın, öldükten sonraki makamının güzel olduğu anlatılıyor. Allah’ın kendisini affettiği, ikramlarda bulunduğu ve kendisine bağışlar yapıldığı aktarılıyor. Hatta Habib-i Neccâr keşke benim kavmim de Allah’ın bana yaptığı ikramlardan haberdar olsa diyerek ölümden hemen sonraki nimete mazhar olduğunu göstermektedir.¹¹⁰ Kurtubî de Habib-i Neccâr’ın şehit olmasından sonra Allah’ın ona nimet vererek ikramlarda bulunduğunu ve Katâde’nin bu âyeti Âl-i İmrân, 169.âyetle ilişkilendirdiğini açıklamaktadır.¹¹¹

Özellikle Bakara sûresindeki “Siz bunu anlayamazsınız” ibaresi, burada söz konusu olan hayatın mahşerden önce, berzah âlemine ait olduğunu göstermektedir. Zira mahşerdeki hayat herkes için aşikârdır, insanlar arasında bir bilinmezlik söz konusu değildir. Bu âyetlerde şehitlerin Allah’ın ikramına mazhar olacağı vurgulanmakla birlikte, kabirde azap görmeyen müminlerin de nimetlere ulaşacağına dair işaret bulunmaktadır. Çünkü azaptan korunmak da başlı başına bir nimettir.¹¹²

¹⁰⁴ Toprak, “Kabir”, 24/38.

¹⁰⁵ İmamü'l-Hameyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd İnanç Esasları Kılavuzu*, çev. Sabri Yılmaz - Bülent Baloglu vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 306.

¹⁰⁶ Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, “Kıyamet” 26.

¹⁰⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitâbu'r-Rûh*, çev. Şaban Haklı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 92-93.

¹⁰⁸ Bakara, 2/154.

¹⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/169.

¹¹⁰ Ebû Muhammed el-Beğavi, *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an*, ed. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 4/11-12.

¹¹¹ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l Kur'an*, ed. İbrahim İtfiyyiş - Ahmed el-Berdûnî (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384), 15/20.

¹¹² Toprak, “Kabir”, 24/38.

SONUÇ

İslam düşüncesinde önemli bir yer tutan berzah, dünya ve ahiret arasındaki geçiş evresini belirtmek için kullanılmaktadır. Bu çalışmada, berzah kavramının anlamıyla birlikte, Kur'an ve hadislerde nasıl geçtiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Kabirle ilişkili olan makber, cedes, mezar ve meşhed gibi kavramların anlam farklılıkları değerlendirilerek kabir suali, kabir azabı ve kabir nimeti konularına da değinilmiştir.

Yaşadığımız dünyadaki durumları ve duyguları ifade etmek için kullandığımız kavramların ve kelimelerin geçerliliği kimi zaman farklılık arz etse de içinde bulunduğumuz zamana ait olduğundan kabul görülmesi daha mümkün olmaktadır. Ancak berzah gibi mahiyeti ve niteliği hakkında kesin bir hüküm bildiremediğimiz bir konuda, araştırmamızı yaparken daha ihtiyatlı ve nassa dayalı bilgiler tercih edilmektedir. Gaybın konularından olan berzah, kabir azabı, kabir suali gibi araştırmalara biz ancak Hz. Peygamber'den (s.a.v.) ve âyetlerden aktardığımız bilgilerle ulaşabilmekteyiz. Gerçek olan şudur ki dünya hayatından sonra bir hayat vardır. Ve bu hayata kimileri kıyamet kopmadan önce gitmektedir. Dolayısıyla bu gidenler geride kalanlara göre erken gittiklerinden bekleyecekleri bir yer ve durum olmalıdır. Bu yüzden ölümden sonraki hayatla ilgili konuların doğru anlaşılıp yorumlanması bu dünyadayken ahiret inancını canlı tutmakla birlikte Müslümanları inanç yönünden bilinçli bir birey haline getirecektir. Kur'an ve sünnet ışığında bu süreci doğru anlamak, bireyin dünya ve ahiret huzuru için önemlidir.

Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen örneklerden gördüğümüz kadarıyla kabirlerinde bulunan insanların kabir azabından dolayı inledikleri Hz. Peygamber'den (s.a.v.) tarafından duyulmaktadır. Bu inlemeleri engellemek için Hz. Peygamber kimi zaman elindeki yaş hurmayı kabrin üzerine dikerek kabirdekinin kabir azabından kurtulmasına vesile eylemiştir. Kimi zaman da kendisinin kabir azabından korunmak için istiaze de bulunmuştur. Dünya hayatı haktır ve bu bilgi su götürmez bir gerçektir. Dünya hayatından sonraki hayatın varlığı da İslam inancına göre kesinkes bir gerçektir. Dolayısıyla bir Müslümanın iki dünya arasındaki dengeyi koruyarak muâmelatta bulunması yaşayacaklarını her daim kolaylaştıracaktır. Nitekim kabirde yaşananlar, kabrin genişliği-darlığı kişinin Müslüman ya da kâfir olarak ölmesinin nihayetinde görülmektedir.

Netice itibarıyla, kabir ve berzah kavramları İslam inancında ölümden sonra bir geçiş evresi olan ara dönem olarak ifade edilmektedir. Bu evrenin doğru anlaşılması ancak Kur'an ve sünnet ışığında mümkündür. Kabir hayatının kavranması ve anlaşılması, ölümden sonrasına hazırlık yapmak ve dünyadaki sorumluluklarımız açısından bizlere yardımcı olmaktadır. Bu yüzden, Kur'an ve hadislerde geçen terim ve ifadeleri doğru yorumlamak ve sağlam temellere oturtmak iki dünya saadetini temin edebilmek adına büyük önem taşımaktadır. Sözün özü, berzah ve kabirle ilgili yapılan çalışmalar, İslamî düşüncenin derinliğini ortaya koymakta ve inanan kişinin ahiret ve ölüm mevzusunda bilgi sahibi olmasını sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Halil b. *Kitabu'l Ayn*. ed. Abdulhamid Hindavi. 4 Cilt. Beyrut: Dar'ul Kutubu'l İlmiyye, 2003.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Beğavi, Ebû Muhammed el-. *Meâlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'an*. ed. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Bozkurt, Nebi. "Mezarlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/519-522. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. *Sahîh-i Buhârî*. Dimeşk-Beyrut: Daru İbn-İ Kesir, 2002.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. 18 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Cevziyye, İbn Kayyim el-. *Kitâbu'r-Rûh*. çev. Şaban Haklı. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2007.
- Cürcânî, Seyyid Şerif el-. *Kitabu't-Ta'rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar yayınları, 1997.
- Cüveyni, İmamü'l-Harameyn el-. *Kitâbü'l-İrşâd İnanç Esasları Kılavuzu*. çev. Sabri Yılmaz - Bülent Baloğlu vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Çağrııcı, Mustafa. "Uyku". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/244-246. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Demirci, Kürşat. "Kabir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24./33-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Gökçe, Cüneyt. "Berzah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/525. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Gökdere, Meryem. "İslam'da Mezar Şekli: Türk-İslam Örneği". *Baberti* 17 (2023), 82-106.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 9. Basım, 2016.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*. ed. Sami b. Muhammed Seleme. 8 Cilt. Riyad: Daru't-Tayyibe, 1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. ed. Abdullah Ali Kebir. 6 Cilt. Kahire: Daru'l Mearif, 1119.
- İsfahanî, Rağıb el-. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra, 3. Basım, 2012.
- Kādî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Mu'tezile'nin Beş Esasının Açılımı)*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Karaman vd., Hayreddin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Kaya, Murat. "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 25 (2016), 159-204.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-Ahkâmi'l Kur'an*. ed. İbrahim İtfiyyiş - Ahmed el-Berdûnî. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısıriyye, 1384.

- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l Kur'an*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 20 Cilt. İstanbul: Buruc Yayınları, 1997.
- Mevdudî, Ebu'l A'la. *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*. çev. Muhammed Han Kayani vd. 7 Cilt. İnsan Yayınları, 2006.
- Mısır Arap Dil Kurumu. *el-Mu'cemu'l-Vâsit*. Kahire: Mektebetu'l Şuruku'l Devliyye, 4. Basım, 2004.
- Müslim, Ebü'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. Riyad: Beytu'l Efkaru'd Duveliyyetu, 1998.
- Öz, Mustafa. “Meşhed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/363-365. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Râzî, Fahreddin er-. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâr'ul-Fikr, 1981.
- Süleyman, Mukâtil b. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 5 cilt Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Tarihi'l-Arabî, 2002.
- Süyûtî, Celâlüddîn es-. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l me'sûr*. ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezû Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'ul-beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Hicr, ts.
- Teber, Hatice. “Hakikatin Anlaşılmasında Akıl-Kalp Korelasyonu Epistemolojik Bir Yaklaşım”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (2013), 79-89.
- Teber, Hatice. “Kur'an Tefsirinde Belâğat: Şiirle İstişâd -Hâricî Tefsir Geleneği Örneğinde”. *İslâm ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı*, 289-296.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *Sünen-i Tirmizî*. Riyad: Mektebetu'l Mearifi Lil Neşri Ve't Tevzi', 1417.
- Toprak, Süleyman. “Kabir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Toprak, Süleyman. *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*. Konya: Tekin Kitabevi, 10. Basım, 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ruh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/187-192. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023.
- Yeğin, Abdullah. *İslâmî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lûgat*. İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları, 2013.
- Yılmaz, Sabri. “Kelam'da Bilgi ve Değeri”, *Sistematik Kelam*. ed. Özcan Taşcı. Ankara: Nobel Yayınları, 2022.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseyinî ez-. *Tâcü'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*. ed. Abdü'l Settar Ahmed Ferrac. 40 Cilt. Kuveyt: Kuveyt Hükümeti Matbaası, 1965.